

ARCHÍVUM

SÁNDOR, GIZELLA, ELMA: ÉLETRAJZI UTAZÁS**Emanuel Berman*

– Elma Laurvik? Nem, nem emlékszem – mondta a Metropolitan Múzeumhoz közel eső hatalmas lakóház, az East 81. utca 30-as számú épület házfelügyelője New Yorkban. – 26 éve itt dolgozom, tehát ha csakugyan 1972-ben halt meg, ahogy maga mondja, ismernem kellett volna. Melyik lakást is mondta? A 10D-t? Amikor itt kezdtem dolgozni, két magyar hölgy lakott ott, a Ferenczi nővérek.

– Igen, igen – szakítom félbe. – Magda és Elma?

– Azt hiszem. Ugyancsak öregek voltak és magányosak. Ragaszkodtak egymáshoz, barátaik nemigen voltak itt. Nem, nem hiszem, hogy bárki is emlékezne rájuk a házból. Jobban ismertem őket, mint bárki más. Rendszeresen javígtattam náluk ezt-azt. Tudja, én is magyar vagyok. Nem nagyon jártak el, nem hiszem, hogy ismertek itt embereket, még más magyarokat sem. Egy éven belül meghaltak mind a ketten: először az egyik agyvérzést kapott, aztán a másik is meghalt. Bárcsak többet mondhattam volna. De tudja, régen volt már.

1. kép. Az idős Elma és Magda

* A tanulmány korábbi változata előadásként hangzott el a „Clinical Sándor Ferenczi” nemzetközi konferencián, Torino, Olaszország, 2002 július. A tanulmány kéziratát a szerző bocsátotta rendelkezésünkre, amiért ezúton is köszönetet mondunk.

Ezt jegyeztem le 1995 októberében, hosszú utazásom egyik legelső állomásán. És milyen távol volt még akkor az utazás vége! Időközben eljutottam Judith Dupont lenyűgöző, párizsi archívumába; Genfben volt szerencsém beszélgetni Haynal Andréval, aki a kedvemért átkutatta a Bálint-archívumot; láthattam Pásztory Balázs családi fényképalbumait New Yorkban – innen származnak az alább felhasznált fényképek is –; és levelezésbe bonyolódtam Mary Mowbray-jel, a Ferenczi család egy másik, Új-Zélandon élő leszármazottjával. Nagylelkű segítségükért hálával tartozom, és a jelen tanulmányt nekik ajánlom.

Egy végzetes négyszög

Az utazás voltaképpen Tel Avivban kezdődött 1994-ben, amikor elolvastam a Freud–Ferenczi levelezés első kötetét, ugyanis elvállaltam, hogy recenziót írok róla. Hosszú évek óta foglalkozom Ferenczi nézetével, ám ez a levelezés ragadott magával annyira, hogy heves érdeklődés támadt bennem Ferenczi Sándor személye és a hozzá közel álló emberek iránt. Pontosabban két nő nyűgözött le, akik központi szerepet játszottak Sándor életében: Pálos Gizella, a szeretője, végül felesége, és Gizella leánya, Elma. Freud ugyancsak aktív részese volt mindkét kapcsolatnak. Egyfajta áttétel révén eme végzetes négyszög drámája – amelyet éveken keresztül a legszigorúbb titokként kezeltek – a saját csaldóm drámáját jelentette számomra.

Vajon csakugyan fontos-e ez a történet, vagy csak pletykaértékű? Időbe teltt, míg ráébredtem, hogy a dráma iránti érdeklődésem messze túlmutat a pusztán leskelődés szintjén. Azt gondolom, hogy a pszichoanalízis fejlődése nagyrészt az általam „alkotó diádnak” nevezett jelenség személyek közötti dinamikájának tudható be: Breuer és Bertha Pappenheim, Freud és Anna von Lieben, Ferenczi és Elizabeth Severn, stb. (Berman, 1997). Freud és Ferenczi (Klein és Winnicot párosához hasonlóan) történelmünk legkreatívabb diádjai közé tartozik, és bárhová is fordulunk a pszichoanalitikus gondolkodásban, együttműködésük dialektikája mindenütt utolér bennünket (Berman, 1999). Rájöttem, hogy a Freud–Ferenczi levelezés kiadása (Brabant és Falzeder, 1993–2000) páratlan lehetőséget kínál, hogy eredeti források segítségével tanulmányozzuk a Freud–Ferenczi-vitát, és reményeim szerint lehetővé teszi azt is, hogy túllépjunk a korábbi, egyoldalú értelmezéseken. A levelezést olvasva világosan kitűnik, hogy kettejük elméleti különbözőségei nem Ferenczi pályafutásának kései éveiben alakultak ki (Blum, 1994), hanem kapcsolatuk legkorábbi szakaszában gyökereznek (Berman, 1995). Kiderül továbbá az is, hogy párbeszédük személyes és szakmai szintje mindvégig elválaszthatatlanul egybefonódott. Az egybefonódás két fő pillérének tekinthetjük a Freud–Ferenczi–Gizella–Elma négyszöget, illetve Ferenczi Freuddal folytatott analizisét, amely sok szempontból a négyszög természetes folyománya volt (Dupont, 1994).

Ferenczi eredeti, korai felismerései az analitikus kapcsolat alapját képező kölcsönösségre vonatkozóan párhuzamosan bontakoztak ki azzal a vágyával, hogy Freudhoz, Gizellához, majd Elmához fűződő személyes kapcsolataiban mélyebb szintű kölcsönösséget érjen el. Freud azonban mindezekben a helyzetekben szüntelenül szkepticizmusának adott hangot (Aron, 1998). Később, az anya és lánya közötti választás fájdalmas dilemmájában Ferenczi erősen támaszkodott Freud tanácsaira és segítségére, és egyre inkább hajlott arra, hogy elfogadja Freud hierarchikus világképét. Freud arra buzdította Ferenczit, hogy Gizella mellett döntsön, és az asszonyt, valamint saját magát áttételes szülőként fogadja el. A választással kapcsolatos, viharosan ingadozó érzelmi hatása alatt Ferenczi egy ponton harcos szembenállással ragaszkodott Elmához; később azonban Freudhoz közeledett, olyannyira, hogy felkérte analitikusának, hajlandó volt elfogadni a véleményét, és elvette Gizellát feleségül. Végül azonban a feloldatlan konfliktus ismét felélesztette a Freuddal szemben táplált ellenérzéseit, és ezzel együtt a szunnyadó elméleti szembenállás is újra lángra lobbant (Berman, 1996, 1997).

Úgy gondoltam, hogy a végzetes négyzög mélyrehatóbb tanulmányozása érdekében elsősorban a levelezésre kell támaszkodnunk, ám figyelembe kell vennünk egyéb dokumentumokat is, amelyek lehetővé teszik, hogy pontosabb képet rajzoljunk a dráma két „néma” szereplőjéről, Gizelláról és Elmáról, akik a legtöbb fellelhető beszámolóban a peremre szorulnak. Csak akkor remélhetjük, hogy teljes képet kapunk, ha a történet nőalakjai is hallathatják mind ez idáig elfojtott hangjukat.

Egy efféle megközelítés lehetővé teheti, hogy az elképzelhető legteljesebb és legpontosabb képet rajzoljuk meg arról, hogy Freud és Ferenczi Gizellához és Elmához fűződő szövevényes viszonya hogyan befolyásolta a két férfi életfogytig tartó, elméleti és klinikai vitákkal mélyen átszőtt kapcsolatát. Alapossabban felderíthetjük azt is, hogy a tisztuló képből nyert meglátásaink hogyan vezethetnek a kortárs pszichoanalízis főbb kérdéseinek – például a pszichoanalitikus találkozás, az áttétel és viszontáttétel, a valóság és fantázia helye, a határok szerepe, a nő és férfi kapcsolatról vallott nézeteink és a kapcsolódó etikai kérdések – mélyebb megértéséhez. Egy teljesebb történeti-életrajzi kép – amelynek bizonyos vonatkozásait alább ecsetelem –, lehetővé teszi, hogy a korszerű gondolkodás is árnyaltabban érthesse meg, hogy a Ferenczi–Freud-párbeszédnek milyen jelentősége van napjaink pszichoanalitikus elméletének és gyakorlatának központi kérdései szempontjából, továbbá hozzájárulhat a kettejük között megtört dialektika újraélesztéséhez is (Berman, 1999).

A Freud–Ferenczi-levelezés kulcsfontosságú pillanatai

A dráma akkor ragadott magával teljesen, amikor Haynal André lebilincselő bevezetőjét olvastam, amelyet a levelezés első kötetéhez írt, és amely tartalmazza a Freud–Ferenczi-levelezés egész történetét. Ferenczi *Naplóját* és

2. kép. Bálint

Freud Ferenczihez írott leveleit Gizella, Ferenczi özvegye Bálint Mihályra bízta, aki 1939 januárjában Budapestről Angliába távozott. Később Gizella – amikor a háború után Bernbe érkezett – arra kérte Anna Freudot, hogy küldje el neki Ferenczi Freudhoz írott leveleit, amibe Anna Freud bele is egyezett a feltétellel, hogy egy „esetleges részleges felhasználás céljából” előbb másolatokat készíthessen róluk. (*Levelezés*¹ I/1. kötet, 24. o.) Gizellának ezzel kapcsolatban aggályai támadtak: „Ezek a levelek rendkívül sok, engem személyesen érintő dolgot tartalmaznak, ezért nem szeretném látni, hogy azok bárki más kezébe kerüljenek az Önén és az enyémen kívül.” (I/1., 24. o.)

Gizella 1949-ben bekövetkezett halála után Elma – Ferenczi mostohalánya, korábbi páciense és szerelme – folytatta Bálinttal a lehetséges kiadásra vonatkozó párbeszédet.

Bálint egy időben akarta megjelentetni a *Levelezést* és a *Naplót*, mégpedig a *Napló* lehetséges fogadtatása miatt érzett aggályai miatt. Még 1968. július 16-án, élete végéhez közeledve sem volt „biztos abban, hogy elérkezett-e az idő a kiadására.” (I/1., 29.) Bálint igyekezett különböző tervek kidolgozni a levelezés válogatott megjelentetésére, figyelembe véve Anna Freud ellenvetéseit (Anna mindig is konzervatívnak mutatkozott a nyilvános megjelentetéssel kapcsolatban.) Ugyanakkor maga Bálint is szeretne volna elkerülni, hogy az Elmával kapcsolatos dráma teljes egészében a nyilvánosság elé kerüljön. Több éves vonakodás után, 1966-ban Elma beleegyezett a levelek megjelentetésébe és a háttértörténet tisztázásába, mivel ráébredt, hogy a Sándor életében betöltött szerepe felett nem lehet szó nélkül átsiklani. Kinyilvánította, hogy bízik Bálint tapintatában, aki igyekezett is megfelelni a kihívásnak, és 1968. decem-

¹ A levelezés eddig magyarul megjelent kötetei: *Sigmund Freud –Ferenczi Sándor: Levelezés. I/1. I/2., II./1. II./2. kötet* (Thalassa Alapítvány–Pólya Kiadó, Budapest, 2000-től). Az ezekből a kötekből származó, 1920 előtti leveleket e kiadás alapján idézzük.

ber 10-én a következőt javasolta: „Álnevet adhatnánk Önnek ... azt mondhatnánk, hogy Ön Gizella közeli rokona volt, s nem árulnánk el, hogy valójában a lányáról van szó.” (I/1., 29. o.)

Bálint 1970-ben halt meg, Elma 1972-ben, Anna Freud pedig 1982-ben. Az idő múlása, valamint az arra vonatkozó normák változása, hogy mit lehet nyíltan feltárni és mit nem, végül is lehetővé tette a levelezés kihagyások és elfedések nélküli megjelentetését.

Bűvöletem hatása alatt úgy olvastam a levelezést, hogy Gizellára és Elmára fordítottam különös figyelmet, a történetet pedig alább a saját olvasatomban vázolom.

Sándor 1909-ben utal először Pálos Gizellára, egy évvel azt követően, hogy kezdetét vette a két férfi lelkes barátsága és levelezése. (Egy későbbi levélből megtudjuk, hogy Sándor és Gizella először 1900-ban „egyesült”; 1916. október 17., II/1., 225. o.) 1909-ben Sándor egyedülálló, 36 éves férfi; Gizella 44 éves, férjezett és két leány, a majdnem 22 éves Elma és a 20 éves Magda édesanyja (utóbbi 1909-ben feleségül megy Sándor öccséhez, Lajoshoz).

Sándor a következőt írja Freudnak Gizelláról: „A teljes őszinteség állapotának megteremtésére irányuló nehéz és fájdalmas operáció mind önmagamban, mind a hozzá való viszonyomban gyors ütemben halad előre” (1909. október 26., I/1., 169. o.); „A vallomás, melyet tettem neki és az a bölcsesség, amellyel ő e helyzetet, bár némi vonakodás után, a maga igaz valójában felfogta, továbbá az az igaz viszony, mely közöttünk lehetséges, talán még kevésbé teszi lehetővé számomra, hogy egy másik nőhöz kössem magam tartósan, ámbár hogy más nők iránt is érzek szexuális vágyat, mind neki, mind magamnak bevallottam, sőt mi több, még korát is szemére vettem. Sok mindenki ő számomra, ehhez aligha férhet kétség: szerető, barát, anya, tudományos téren pedig tanítvány, vagyis gyermek...” (I/1., 169. o.) „Igen nagy ügybuzgalommal” végzi szerelme „analitikus kezelését” (1909. október 9., I/1., 172. o.), amely az én értelmezésemben lélekelemző beszélgetésekre utal, nem pedig szervezett keretek között zajló pszichoanalízisre.

Freud kétségeinek ad hangot: „Hogy a férfi szexuális élete valamelyest más lehet, mint a nőé, az mégiscsak világpépünk ábécéjéhez tartozik, és csak a tisztet jele, ha ezt a nő előtt nem titkolja el az ember. Azt, hogy az abszolút

3. kép. Gizella, Elma és Magda

őszinteség követelménye máskülönben nem sérti-e a célszerűség posztulátumát és a szerelem terveit, nem szeretném minden további nélkül tagadó válasszal elintézni; és itt óvatosságra intenek. Az igazság csupán a tudomány abszolút célja, de a szerelem attól teljességgel független életcél...” (1910. január 10., I/1., 214. o.) Később ugyanebben a levélben, miközben Ferenczi egyik álmát elemzi, és őt Fliess-hez hasonlítja, Freud egy másik maradandó és végzetes különbséget állapít meg kettejük között: „Belőlem végül is hiányzik az, hogy segítsek, és most úgy látom, azért, mert fiatal koromban nem veszítettem el szeretett személyt.” (uo. 215. o.)

Néhány hónappal később Ferenczi megemlíti, hogy Gizellával való kapcsolatában olyan természetű akadályok merülhetnek fel, „amelyek a hajdon leány és mindkettőnk (részben közös) rokonsága iránti tapintatból következnek” (1910. április 5., I/1., 259. o.); az utóbbi megjegyzés egyelőre még csak Magdára és Lajosra vonatkozik. Kirándulást tervez Bécsbe Gizellával és Elmával, és engedélyt kér Freudtól, hogy „egy nehéz ügyben (a leány házasodása és szerelmi ügye)” (1911. január 3., I/1., 367. o.) a tanácsát kérjék. Freud a látogatást követően azzal lepi meg Ferenczit, hogy Elmát a „dementia praecox” enyhe esetének diagnosztizálja, és ez ugyancsak „lehangolóan” hat Ferenczire (1911. február 7., I/1., 373. o.) Freud kifejti: „Gizella asszony látogatása nagyon kedves volt, igen kellemes beszélgetőpartner. A leánya nyersebb anyagból készült, kevésbé vett részt a beszélgetésben, és többnyire üres arckifejezéssel ült. Amúgy persze a legcsekélyebb abnormitást sem lehetett felfedezni rajta.” (1911. február 8., I/1., 374. o.)

4. kép. Elma

Fél évvel később (1911. július 14.) Ferenczi arról számol be, hogy Elmát pszichoanalitikus kezelésbe vette: „...a hatás kedvező. Természetesen sokkal többet kell beszélnie rólam, mint más betegeknek, de úgy tűnik, ez nem abszolút akadály.” (I/1., 426. o.) Freud sok sikert kíván neki, de egyben figyelmezteti is: „félek, hogy bizonyos pontig jól halad majd a dolog, aztán megreked. Túlzott jósból ne áldozzon fel túl sokat a titkaiból.” (1911. július 20., I/1., 427. o.)

Elma analizésében visszaesés következik be, amikor egy férfi, akivel korábban szerelmi kapcsolata volt, öngyilkosságot követ el miatta. (Bálinthoz írott 1966. május 7-i levelében, amelyhez később még visszatérünk, Elma tévesen ehhez az eseményhez köti az analízis kezdetét). Ferenczi ráébred: „Azt hiszem, valamilyen szörnyű erőszakos cselekedetet akartam elkövetni. Mindkét szülővel elégedetlen lévén önállóvá akartam tenni magam!” (1911. november

5. kép. Elma

Elmával kapcsolatos fejleményeket, amelyek – úgy tűnik – szoros összefüggésben vannak kettejük viszonyával.

„Elmával szemben nem tudtam megőrizni az analitikus hűvös fensőbbiségét, s feltártam gyengéimet, amelyek azután elkerülhetetlenül egyfajta közeledéshez vezettek, amelyet már nem tudtam az orvos vagy az atyai jó barát jóakarátának betudni” – számol be Ferenczi 1911. december 3-án. (I/1., 452. o.) Ezt elmondta Gizellának, aki „rendíthetetlenül kedves és szeretetteljes” (452. o.) magatartást tanúsított (a külső szemlélődben felvetődik a kérdés, vajon van-e mazochisztikus elem Gizella megadásában?). Ferenczi megemlíti, hogy mennyire vágyik családra, ebben azonban nehézséget jelent Gizella életkora. (I/1., 452. o.) Freud azonnal válaszol: „Hagyja azonnal abba a kezelést, jöjjön néhány napra Bécsbe ... most még ne döntsön el semmit.” (1911. december 5., I/1., 453. o.)

Két héttel később (1911. december 17.) Freud Ferenczin keresztül levelet küld Gizellának, amelyben Ferenczit értelmezi: „homoszexualitása parancsolóan gyermeket kíván, s az anyával szembeni bosszút ... hordozza magában”. (I/1., 454. o.) Kétségeit fogalmazza meg Elma személyiségével („Nem úgy találtam, hogy a leány az anya helyét el tudná foglalni”) és a folyamat tempójával kapcsolatban, továbbá felveti, hogy milyen kockázat rejlik abban, ha az ember életre szóló szövetséget épít „annak a ténynek az elhallgatására ... hogy a férfi a szó legteljesebb értelmében az anya szeretője volt”. (455. o.) „Az Elmával való házasság eldöntött ügynek látszik. De még hiányzik az atyai áldás” (1911. december 18., I/1., 456. o.) – írja Ferenczi egy nappal később. Vé-

gül Freud megadja magát: „Talán még többet is mondtam, mint jogos lett volna ... Teljes szívemből gratulálok tehát, amikor tudatja velem, hogy eljött az idő.” (1911. december 26. I/1., 457. o.)

Nem telik bele két hét, és ismét fordul a kocka: az atyai tiltakozás hatására „Elmában ...bizonyos kételyek merültek fel” és ismét megmutatkozott, hogy képtelen fenntartások nélkül kívánni valamit; „a hályog immár lehullott a szememről ... be kellett látnom, hogy itt már nem a házasságról, hanem egy beteg kezeléséről beszélhetünk ... [Elma] beleegyezett, hogy Bécsbe utazzon, és Önnel kezeltesse magát.” (1912. január 1., I/2., 29. o.) Ferenczi tehát elfogadja Freud Elmáról alkotott véleményét, és hozzá irányítja. Freud beleegyezik a kezelésbe, bár az összes lehetséges bonyolító tényezőt felhozza; azt mondja, először úgy gondolta, a levél az eljegyzést jelenti majd be. „Eltökélt szándékom volt, „hogy ne reagáljak érzékenyen arra, hogy a mogorva öregembert Ön most elhanyagolja az elbűvölő ifjú hölgy kedvéért.” (1912. január 2., I/2., 30. o.) Keserősége nyilvánvaló, még ha tagadja is. Megleppő módon azzal kapcsolatban, hogy Ferenczi meggondolta magát, még azt is kijelenti: „mindehhez semmivel sem járultam hozzá.” (I/2., 30. o.)

A levelezés ezt követő szakasza Freud barátjához írt, részletes (és mai mércével nézve rendkívül etikátlan) beszámolóit tartalmazza Elma analíziséről.

Freud értelmezési irányvonalat dolgoz ki és hangsúlyozza Elma „kényszerességének az apja keltette csalódásra” való visszavezetését, azóta tartó vele való azonosulását, bosszúvágyát, azt a törekvését, „hogy most másokkal tegye azt, amit tőle elszenvedett.” (1912. március 3., I/2., 62. o.) Bonomi (1997) rámutat, hogy Freud szemében Elma a „harmadik nővér-ládikát” (Freud, 1913) kezdi képviselni, amely a halált jelenti.

6. kép. Elma, a kisgyerek

Freud érzelmileg ugyancsak hullámlázó. Olykor megpróbálja „felkészíteni” Elmát Sándorra: „Várjunk tehát, nem minden jó kilátás nélkül” (1912. január 13., I/2., 33. o.); illetve: „Ha továbbra is sikerrel járunk, s leküzdí infanilizmusát (amely végül is az egyetlen helyénvaló diagnózis [hová lett a dementia praecox?], új helyzet jön létre.” (1912. február 1., I/2., 48. o.) Más pillanatokban pesszimistább, és figyelmezteti Ferenczit, hogy „a mazochista hajtóerők igen gyakran eredményeznek kedvezőtlen

párválasztást”, majd ismét a tagadáshoz folyamodik: „ezzel semmilyen módon nem Elma ellen beszélek.” (1912. február 13., I/2., 54. o.) Később újra figyel-

mezteti Sándort: „nem akar túljutni az Önnel kapcsolatos élményén ... ismét észrevehetően fagyossá válok irányában.” (1912. március 24., I/2., 75–76. o.)

Nem meglepő, hogy Ferenczi egyre szkeptikusabb. Miközben felhagy harcoss lázadásával mind az „apa”, mind az „anya” ellen, úgy nyilatkozik: „a G. asszonnyal való megértő és szeretetteli érintkezés, valamint az Önnel való tudományos kapcsolat kellő kárpótlást nyújt a veszendőbe ment családi boldogságért.” (1912. január 18., I/2., 34. o.) Idézeteket küld Freudnak Elma leveleiből: „A személyiségem igen kiegyensúlyozatlan, olyan rémes káosz uralkodik bennem, hogy nagy merészség lenne bárki részéről feleségül venni engem” (1912. január 18., I/2., 35. o.); vagy: „még túlzottan fantáziáimban és túlzásaimban élek.” (1912. február 18., I/2., 58. o.) Ferenczi meglátogatja Freudot Bécsben, megállapodnak, hogy a látogatást titokban tartják Elma előtt, és utóbb így ír: „Az Önnél tett látogatás már régóta nem okozott olyan zavartalan szellemi és lelki élvezetet... A hiba természetesen számos más alkalommal sem (Palermo!) Önben rejlett, hanem bennem.” (1912. február 29., I/2., 60. o.) „Tény, hogy azok a tapasztalatok, amelyeket E.[lma] analizise hozott magával, jelentősen csökkentették az értékét szememben... Önnek igaza volt, amikor első bécsi utam alkalmából, midőn felfedtem házassági szándékomat, arra hívta fel a figyelmemet, hogy ugyanazt a dacos arckifejezést figyelte meg rajtam, amellyel Palermóban az Önnel való közös munkálkodást utasítottam vissza” [azaz visszautasította, hogy közös munka címén diktálásra leírja a Schreber- esetet]. (1912. március 8., I/2., 63–64. o.)

Amikor Elma visszatér Budapestre, új szakasz kezdődik. Ferenczi kevésbé vonzódik hozzá, miközben Elma „már nem vágyik arra, hogy több legyen annál, ami természeténél fogva lehet.” (1912. április 17. I/2., 78. o.) (Véleményem szerint mindez az analízis meglehetősen szomorú eredményét jelzi, ugyanakkor megint csak utal az első analitikus szexista elfogultságának hatására.) Gizella végül is arra bátorítja Sándort, hogy vegye feleségül a lányát, és megígéri, hogy a barátja marad. „Világossá tettem előtte, hogy e terv megvalósítása két feltételtől függ: E.[lma] alkalmasságától, és attól, hogy rokonszenvenné válik-e számomra. (Természetesen E.[lma] hajlandóságától is.)” (1912. április 17., I/2., 79. o.) Az utolsó, zárójeles mondat, mintha utólag odavetett gondolat volna.

7. kép. Elma, a kamaszlány

„Vonzódásaim ingamozgása” – írja Ferenczi – „G. asszony és E.[lma], anya és nővér, szellem és anyag között folytatódnak.” (1912. április 23., I/2., 81. o.) Ferenczi újabb analízisbe kezd Elmával, amely során azt vizsgálja, vajon a lány alkalmas-e a tervezett házasságra, és „a kezelés időtartamára mindenfajta érintkezés abszolút megszakítását” követeli tőle. „Rá kell szánnia magát, hogy szabadon és gátlás nélkül beszéljen velem, s vallja be ellenállásait. Ha nem ezt teszi, szilárd elhatározásom, hogy végleg lemondok róla.” (1912. április 23., I/2., 83. o.) Freud bátorító érdeklődéssel követi a folyamatot. Úgy tűnik, a két barát most közös Pygmalion-fantáziát dédelget, de együtt képviselik nőgyűlöletüket is (Bonomi, 1997., 156. o.), vagyis azt a korabeli kulturális miliőben általános nézetet, miszerint a nő veszélyes csábító, akit meg kell szelídíteni. „Örömmel hallok, hogy E.[lmá]val szemben kemény maradt és keresztülhúzta a számítását” – írja Freud. (1912. július 20., I/2., 113. o.)

Be kell vallanom, hogy amikor idáig jutottam a levelezés olvasásában, Ferenczi (vagy Freud) helyett teljes mértékben Elmával kezdtem azonosulni. Freud attitűdje Dórával való kevésbé empatikus munkájára emlékeztet, amelyet kimerítően tárgyal a vonatkozó mai irodalom (Berman, 2002); amikor Dóra megkérte Freudot, hogy ismét járhasson hozzá analízisbe, Freud büszke volt, hogy elutasításában megingathatatlanul következetes maradt, amire számos kortárs szerző rosszállással tekint. Úgy tűnik, Ferenczi időlegesen feladta minden egalitárius és feminista ideálját. Gizella szenvedésére egyre inkább tekintettel van, Elmáéra azonban nem.

Megdöbbenett, hogy ez a két férfi mennyire nincs tudatában a kísérlet kegyetlenségének, illetve annak, hogy ha az analitikussal kötendő házasság előfeltételeként a teljes analitikai nyíltságot határozzák meg, milyen kilátástalan kettős csapdát idéznek elő: „mindaddig szó sem lehet eljegyzésről, amíg nem szánja rá magát arra, hogy nyíltan (analitikusan) beszéljen.” (1912. május 27., I/2., 89. o.)²

Míg Freud gratulál Ferenczinek: „most megtalálta az egyetlen helyes technikát, s ennek nagyon örülök” (1912. május 30., I/2., 91. o.), Gizella és Elma egyre jobban szenved.

„A mai órán E.[lma] teljesen beteg volt, egy szót sem szólt; /csakugyan, Bonominál a néma nővér/; azt hiszem belső harc dúl benne, de nincs bátorsága döntené.” (1912. június 10., I/2., 97. o.) „G. asszony ... nehezen tudja elviselni lánya szenvedését az analízisben.” (1912. június 14., I/2., 98. o.)

Ferenczi hosszasan idéz Elma egyik leveléből, azaz hagyja őt is szóhoz jutni. Elma pedig nagyon is szívbemarkoló hangon szólal meg:

² Erről egy modern párhuzam jut eszembe: annak a jelöltnek a helyzete egy pszichoanalitikus kiképző intézetben, akinek szakmai jövője saját analitikusának ítéletétől függ (Berman, 2000).

„Teljesen biztos vagyok benne, hogy nem jössz majd, hogy magaddal vigyél. Mégis oly szörnyen szorongok tőle. Ez az egyedüllét, amely most lakozik bennem, erősebb lesz nálam; szinte úgy érzem, minden megfagy bennem. Eszemnél maradok, de annyira fázom, megfagyok, hogy ezt az utolsó menedéket, az észet is gyűlölnöm kell.

... ismersz, és tudod, hogy nem lehet bízni bennem.

... mondtam már neked, hogy rettenetesen türelmetlen vagyok, mintha égnék a vágytól. Nagyon-nagyon jó Veled lenni; ennél jobbat el sem tudnék képzelni.

...Kicsit valóban a gyerekednek is érzem magam, annyira kívánom, hogy Te vezess engem. Csak ha lenne gyerekünk, érezhetném magam az asszonyodnak.

... Miért teszel ki annak a veszélynek, hogy ez a próba meghaladja az erőimet? Talán ezt kívánod? Vagy te is félsz tőle?

Beszélj már egyszer magadról, mostanáig mindig csak rólam beszéltél!

... Írj egyszer, egyetlen egyszer őszintén, ahogy felnőtt emberhez szólnak, s mondd el, mint érzel valójában.” (A dátum ismeretlen, I./2., 100–102. o.)

Elma végül elveszti a türelmét, Ferenczi azonban a szemére veti, hogy „sohasem dolgozott rendesen”; észreveszi, hogy Elma csak akkor fejezi ki magát, „amikor fájdalmat kell okoznom neki és megrikatom.” (1912. július 18., I./2., 110. o.) Természetesen az egész kísérlet kudarcot vall. Összeomlik mind az analízis, mind a kapcsolat: „Abbahagytam E.[Ima] analízisét, s ezzel az utolsó szálát is elvágtam a kapcsolatunkban.” (1912. augusztus 8., I./2., 121. o.) A vége felé Ferenczi így ír: „a lemondás a (szinte megvalósult) E.[Ima]-fantáziáról, s az analitikus hóhérmunka, amellyel magamnak kell elpusztítanom ezt a fantáziát, még mindig olyan érzékeny fájdalmat jelent számomra...” (1912. július 26, I./2., 115. o.) Ezt követően Elma férjhez megy és az Egyesült Államokba költözik, amiről később beszámolok. Sándor a szexuális nehézségek ellenére visszatér Gizellához, és Freud állhatatos nyomására feleségül veszi.

Ferenczi fél Elma bosszújától. Azt álmodja, hogy Elma „dühöngő kutyaként széttépi” a papírjait. (1912. december 26., I./2., 181. o.) Élete vége felé Ferenczi Freud szemére veti abbéli szerepét, hogy házassági terve Elmával meghiúsult és nem lettek gyerekeik (Dupont, 1994); ő maga azonban – Freud véleményének ellenállhatatlan befolyása alatt – nem adja közvetlen jelét bármiféle megbánásnak vagy lelkifurdalásnak, amiért Elmát kecsgettette. Freud – míg szemlátomást megfelelkezik aktív szerepéről – Gizellát visszhangozva mégis azt mondja Ferenczinek: „Ön hűtlenségével mély sebet ejtett Elmán, és démonikus ügyességgel összezavarta a jövőt.” (1917. július 6. II/1., 91. o.)

Ami Ferenczit illeti, mégiscsak az Elma iránt érzett lelkifurdalás nyomait olvashatjuk ki abból, amit később egy fiatal nőbetegéről ír, akit az első találkozáskor megcsókol („[Az Elma-eset ismétlődése]”, teszi hozzá zárójelben), ám később elutasít. Amikor a nő agyonlövi magát Ferenczi iránt érzett szerelme miatt, Ferenczit „felettébb” (1917. december 19/20., II/2., 124. o.) lesújtja az

eset. „Bűnbánat[áról] korábbi (megszolgált) bűnbánati érzések ismétlésé”-ről (124. o.) számol be, de szemléletomást nem veszi észre, hogy saját magának új-rateremtette azt a súlyos traumát, amelyet egykor Elma elszenvedett. Miután beszél Gizellával, lelkipurdalást már nem érez a lány miatt, csak sajnálatot (uo. 125. o.); bár beszámolója alapján büntudata inkább realiztikusnak, mint neurotikusnak látszik (a közvetlen öngyilkossági fenyegetőzés ellenére elhalasztotta a kezelést).

Néhány hónappal az Elmától való elszakadást követően Ferenczi kijelenti: „A kölcsönös analízis értelmetlen és lehetetlen is.” (1912. december 26., I./2., 178. o.) Ugyanebben a levelében felkéri Freudot, hogy legyen az analitikusa, és szemléletomást feladja azt a fantáziáját, amely szerint „felkészült analitikusként” segítségére lehetne Freudnak abban, hogy vele szemben nyitottabb legyen. Ezt a fantáziát két évvel korábban juttatta kifejezésre, amikor még nagyobb egyenlőségre törekedett kettejük között. Amennyire tudomásunk van róla, Ferenczi akkor ábrándult ki végleg a Freuddal folytatott analízisből (Dupont, 1994), amikor újra hinni kezdett a kölcsönösségben, az „őszinte, felnőtt” beszéd értékében. A *Klinikai napló*ban Ferenczi hosszas kitérő után vég- re szembenéz Elma frusztráló kihívásával.

8. kép. Sándor, Gizella, Elizabeth Severn

Az Altschulok

Mit tudunk Elma, Gizella és a családjuk életéről? Altschul Gizella 1866. augusztus 29-én született Miskolcon. A Ferencziek (korábban Fraenkelek) és az Altschulok szomszédok voltak, két zsidó család, akik jól ismerték egymást. Gizella édesapja, Simon, gabonakereskedő volt (valószínűleg emiatt vette fel a Kaufmann nevet is, amint ez Gizella házassági anyakönyvi kivonatából kitűnik), és eredetileg Prágából származott. Svéd kereskedelmi kapcsolataiból kifolyólag később ő lett Budapesten a tiszteletbeli svéd konzul, amely cím később fiára, Artúrra szállt. Három fia volt: Artúr, a legidősebb, Lajos, a középső és Guszti, a legfiatalabb.⁶

A fiúk között négy lánya született: Ilona, Gizella, Sarolta és Elise. Édesanyjuk, Zsófia (született Kohn) korán meghalt, körülbelül Gizella hat éves korában. A gyerekeket Titi néni (Ernestine), a jó neveltetésű, ám kissé zsarnoki francia nevelőnő nevelte fel, aki állítólag egyúttal az apa szeretője is volt.

Mind a négy lány kényszerből és nem szerelemből ment férjhez, és mindegyikük igen boldogtalan volt a házasságában. Ilona férje, egy Dénes nevű építész szifiliszot kapott és később öngyilkos lett. Gizella, Sarolta és Elise elvált. Sarolta például rendkívül boldogtalan házasságban élt egy orvossal (Friedmann), akitől akkor vált el, amikor egyetlen leányuk kamaszkorában meghalt. Mind Gizella, mind Sarolta feltűnően intellektuális volt; együtt töltötték a náci megszállás éveit (erre később még visszatérek). Sándor bevallotta Gizellának szexuális kapcsolatát Saroltával. (1916. november 18., II./1., 241, 244. o.)

9. kép. A fiatal Gizella édesapjával, nővéreivel és a nevelőnővel

³ Simon, Artúr és Lajos halála utána Guszti lett a családfő. Konzervatív ember volt, és rossz szemmel nézte húgai válásait, ugyanakkor reálisan gondolkodott és tiszteletben tartotta érzelmi igényeiket. Tisztelte Sándort és jó viszonyban volt vele. Amikor 1963-ban, 91 éves korában Guszti meghalt, Elma így írt Bálintnak: „mindnyájan nagyon sokat kaptunk tőle hosszú élete során; hatalmas úrt hagy maga után.” (1963. október 21) Guszti unokája, Pásztory Balázs nagyban hozzájárult a jelen tanulmány elkészítéséhez.

Gizella, aki mindig is erős és kifinomult nő volt, Dr. Pálos Gézához, egy gyenge és passzív emberhez ment feleségül, aki szép lassan megsüketült. Gizella szemlátomást sohasem szerette őt, és már a házasság korai szakaszától kezdve egyéb kapcsolatai voltak. Két lányuk született: Elma 1887. december 28-án, Magda pedig 1889. április 28-án. A két nővér temperamentuma már gyerekkorától fogva erősen különbözött: a korai fényképeken Elma mindig komolynak, befelé fordulónak, bonyolult léleknek tűnik, Magda viszont inkább mosolygós, könnyedebb személyiségnek.

Magda, akit Sándor „mondén” természetűnek írt le (1918. április 8., II/2., 151. o.), 1909-ben, 20 éves korában feleségül ment Lajoshoz, Ferenczi Sándor öccséhez (aki bankigazgató volt). Együtt éltek egészen addig, amíg Lajos a II. világháború vége felé meghalt, valószínűleg szívrohamban.

10. kép. Gizella

11. kép. Magda és Elma gyerekkorukban

Gizella végül 1917 vége felé hagyta el Pálos Gézát (lásd Ferenczi Freudhoz írott levelét, 1918., április 8., II/2., 150. o.). Gézát nagyon bántotta Gizella viszonya Sándorral; egyik Gizellához írott levelében kifejezte, milyen sokkhatás és fájdalom érte, miután véletlenül összefutott a párral egy parkban, akik rámosolyogtak, majd tovább sétáltak. Sándor, miután szakaszos, rövid analízise során Freud kitartóan unszolta (Dupont, 1994; Hoffer, 1996), végre túljutott ingadozásán, és 1919. március 1-jén feleségül vette Gizellát.

Gizella és Sándor esküvője napján Géza meghalt. Nem tudjuk bizonyosan, hogy véletlen egybeesésről van-e szó, és szívrohamot kapott, ahogy Ferenczi állítja (II/2., 217., 220. o.), vagy öngyilkosságot követett-e el. (Roazen, 1998) Mindenesetre ez az esemény újabb terhet rótt a friss házások már eddig sem kimondottan egyszerű kapcsolatára. „A házasság – amely ilyen szokatlanul tragikus körülmények között kötöttet [...]” (Ferenczi Freudhoz, 1919. május 23., II/2., 245. o.)

14. kép. Sándor és Gizella

Bár a házasság sok szempontból sikerültnek mondható, Sándor mélyebb konfliktusa sohasem oldódott fel igazán. 1919. május 23-án azt írta Freudnak: „...attól a pillanattól kezdve, hogy Ön Elma ellen tanácsolt engem ... ellenállás van bennem az Ön személyével kapcsolatban...” (II/2., 245. o.) Később, 1922. február 27-én így ír Groddecknek: „Freud professzor ... kitarit eredeti elképzelése mellet, miszerint a dolgok kulcsa iránta érzett gyűlöletemben rejlik, amiért megakadályozta, hogy feleségül vegyem a fiatalabb nőt (aki most a mostohalá-

nyom). Innen hát iránta érzett gyilkos szándékaim [...]” (Fortune, 2002, 19. o.; lásd Haynal, 1988, 44. o.) Ezek az idézetek rávilágítanak Freud beszámolójának védekező természetére (*A befejezett és a vég nélküli analízisben*), mely szerint Ferenczi analízise „teljes sikerrel zárult. Feleségül vette a nőt, akit szeretett...” (Freud, 1937. 221. o.) Ez azonban nyilvánvaló egyszerűsítés, amelynek az a célja, hogy Ferenczi későbbi szembeszegülését „derült égből villámcsapásként” állítsa be. Mindeddig nyomát sem találtam sehol, hogy Gizella közvetlenül kifejezte volna saját, kételyekkel szeretett feleségélményét, valamint azt az ugyancsak valószínűsíthető tudását, hogy Sándor továbbra is Elmához vonzódik.⁴

Most térjünk rá Elma életére. Házassága – egy bizonyos szinten – beváltotta Ferenczi reményeit: „Természetesen az volna a legjobb, ha férjhez adnánk, de ő nehézségeket támaszt.” (1912. november 15., I/2., 158. o.) Amikor Elma eldöntötte, hogy férjhez megy, (körülbelül egy évvel a szakítás után), Ferenczi így reagál: „...örülök, hogy az Elma-históriát nélkülüm tekinthetem elintézettnek, mégis hallatlanul elszomorított, amikor [...] arról volt szó, hogy azzal az amerikaival valóban létrejön a házasság.” Mielőtt Elma csakugyan elhatározta volna magát, visszatértek Ferenczi régi skrupulusai, és Gizella újra azt javasolta neki, hogy vegye feleségül Elmát (1913. július 7., I/2., 235. o.), mely gondolathoz később – amikor Elma házassága széthullott – még egyszer visszatért. (1917. április 11., II/2., 54. o.) Elma házasságának sorsáról saját leírását idézem egy 1957-es, eskü alatt tett nyilatkozatából. Bár feltehetően nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a jogi ügylet célja – amely nemsokára világosabban érthető lesz – befolyásolta a beszámolót, a visszamenőleges leírás számomra őszintének hangzik.

„1913 nyarán, Budapesten egy Nemzetközi Női Szavazójogi Kongresszust tartottak, amelyen kísérő tolmácsként működtem közre. Mr. John N. Laurvik ugyancsak részt vett a kongresszuson. Ha jól emlékszem, a Christian Science Monitor, a Boston Transcript és a New York Magazine küldte, hogy írjon az eseményről. Nem sokkal első találkozásunk után házasságot ajánlott nekem. Eljegyeztük egymást és néhány héttel később ő visszatért az Egyesült Államokba, miután ígéretet tett, hogy egy év múltán visszajön Budapestre és összeházasodunk. Mindeközben szüleim érdeklődtek Mr. Laurvik után, és azt derítették ki, hogy édesanyjával és nővérével élt [...] a New Jersey-i Elizabethben [...]. Édesapja jó néhány évvel azelőtt halt meg [...]. Foglalkozására nézve műkritikus volt, és azt hiszem a Christian Science Monitorba és a Manchester Guardianba írt New York-i kiállításokról [...]”

Itt meg kell említenem egy újabb, két másik forrásból származó információt: John a házassági anyakönyvi kivonatban Janos Agost Nilsen Laurvikként

⁴ Judith Dupont az édesanyjától hallotta azt az elképzelést, miszerint Gizella tudatlanul bosszút állt Sándoron azzal, hogy halála után nem törődött kiadatlan kézírataival (Dupont, személyes beszélgetés).

16. kép. Elma és Laurvik házassági anyakönyvi kivonata

szerepel, aki 1877-ben született, és elvált. A *Who is Who in America* (1918–1919, X. kötet) szerint Norvégiában, Fredericksavaernben született (1877. november 27-én), 1888-ban ment az Egyesült Államokba, drámaíró és műkritikus lett, és 1905-ben angolra fordította Ibsen leveleit.

„1914. szeptember 18-án [valójában 16-án], Budapesten kötöttem házasságot Laurvik úrral és Norvégián keresztül New Jersey-be, Elizabethbe utaztunk. Érkezésünk után néhány héttel [...] Laurvik úr egyik barátja, aki a Panamai Csendes-óceáni Nemzetközi Kiállításon a Képzőművészeti Palota igazgatója volt, megkérdezte őt, hogy hajlandó volna-e haladéktalanul Európába utazni és festményeket gyűjteni [a kiállítás részére] [...]. Laurvik úr elfogadta az ajánlatot azzal a feltétellel, hogy én is elkísérhetem, mivel négy nyelven beszélek [...]”

Elma a továbbiakban leírja, hogy sikerült szert tenniük Marinetti és más olasz futuristák festményeire Milánóban, továbbá egy híres finn, néhány norvég, osztrák, valamint számos magyar festő – köztük Berény Róbert – képeire is. Miután véget

17. kép. Elma és Laurvik

ért az I. világháború, a legtöbb festményt visszaszolgáltatták, de „Laurvik úr megtartotta Berény Róbert két festményét – Bartók Béla portréját és egy Keresztre feszítést. [Nyilvánvalóan ezekről a lopott festményekről szólt az eskü alatt tett írásos nyilatkozat egy jogi eljárás keretein belül.]

Addigra beléptem az amerikai segélyszervezetbe [American Relief Administration], amelyet Mr. Herbert Hoover szervezett, és önkéntesként dolgoztam nekik másfél éven keresztül Magyarországon, Budapesten. [Amint látjuk, Elma egyszerűen átsiklik a tény felett, hogy különvált Laurviktól] [...]. Találkoztam Berény úrral, aki aggályosan szeretne tudni, miért nem került vissza a két festmény a többivel együtt, és én minden tőlem telhetőt megtettem, hogy megtudjam Laurvik úrtól, mi lett a sorsuk. Bizonyos vagyok benne, hogy nem akarta kiengedni a kezei közül a képeket, mivel annyira szeretete őket, de sohasem kaptam egyenes választ. Laurvik úr, szülőhazájához, Norvégiahoz híven igazi Peer Gynt volt, tele tervekkel és ábrándokkal, de képtelen volt véghezvinni jó szándékait. Úgy gondolom, hogy valóban össze akart gyűjteni elegendő pénzt ahhoz, hogy ajánlatot tehessen Berény úrnak a festmények megvásárlására. Erre azonban soha nem került sor. Hezitált, köntörfalozott, de megtartotta a képeket.

Valamikor 1920-ban tértem vissza San Franciscóba. Laurvik lett az S. F. Art Association (S. F. Művészeti Társaság) igazgatója, és számos kiállítási katalógust szerkesztett, amelyeket én elhelyeztem az N. Y. U. könyvtárában.” Freud 1920. január 21-én ezt írja: „Az Ön Elmája járt nálam ... virágzó volt és gyönyörű ... örömmel hallottam, hogy kibékült a férjével.”⁵ (III., 4. o.)

„Laurvik határozatlan természetű, valamint véleménykülönbségeink miatt azonban valamikor 1924-ben úgy döntöttem, hogy ismét visszatérek Magyarországra, Budapestre. Hivatalosan sohasem váltunk el, mivel folyton biztosított róla, hogy szeretné, ha visszatérnék hozzá és megígérte, hogy megváltozik, és új életet kezdünk együtt. Sohasem tartotta be az ígéreteit, ezért sohasem mentem vissza hozzá. [...]

Mivel semmiféle támogatást nem küldött nekem, dolgozni kezdtem, hogy fenntartsam magam, és 1925-ben beléptem az amerikai külügyi szolgálathoz [American Foreign Service]. A budapesti amerikai követségnél kaptam állást [...] 1925-től a második világháborúig dolgoztam ott. Akkor az amerikai követségnek be kellett zárnia, és engem Svájcba, Bernbe küldtek [valójában eközben egy ideig Lisszabonban dolgozott]. Sohasem váltam el Laurvik úrtól. 1953-ban halt meg.” [1953. május 2-án; Laurvik élete vége felé egy amerikai nővel, Harriet Langwiggall élt együtt].

⁵ Az 1919 utáni leveleket az angol nyelvű kiadás alapján idézzük. *The Correspondence of Sigmund Freud and Sándor Ferenczi*. vol. 3. 1920–1933. The Belknap Press of the Harvard University Press, Cambridge, Mass. 2002.

Pásztor Balázs számtalan Laurvikról szóló családi beszélgetésre emlékszik: a jóképű, magas férfi tengerész volt, mielőtt a művészet világában vetette meg a lábát; elbűvölő, de erőszakos ember, aki valószínűleg fizikailag is bántalmazta Elmát. Pásztor visszaemlékszik egy esetre, amelyet valamikor az ötvenes évek elején meséltek el neki: Elma meglátogatta unokatestvérét, Catherine-t (Pásztor úr édesanyját). Laurvik szeretett volna vele ebédelni. Elmának rossz érzései voltak, és megkérte Catherine-t, hogy tartson velük. Nagy hőség volt aznap, és John vett egy fagyaltot, de amikor az csöpögni kezdett, dühösen földhöz vágta az utca közepén. Elma azt mondta Catherine-nak: „látod, milyen ember”.

Gizella mindig is nagyon gondoskodó módon viszonyult Elmához. Amikor Sándor feleségül akarta venni Gizellát, az anya aggodalmát fejezte ki, és remélte, hogy tudnak majd „biztosítani családi otthont Elmának, aki (esetleg) elhagyná a férjét, és visszatérne Európába.” (Ferenczi Freudnak, 1916. október 17., II/1., 225. o.) Sándor „Elma neurotikus kényeztetésével – már-már imádásával” (1916. október 23., II/1., 232. o.) vádolta Gizellát. „Ő is a saját anyaszomorítóját szereti a legjobban.” (1919. január 19., II/2., 210. o.) Laurvika úgy tekintett, mint „anyához és nővérhez rögzült férfi”-ra. (1918. október 22. II/2., 181. o.) Freud 1925. augusztus 14-én a következőt írta: „Szomorúan vettem észre, hogy kedves feleségét olyannyira megrázza Elma sorsa.” (III, 223. o.)

Sándor korai halála (1933. május 22-én) sokkolóan hatott Gizellára. Végrendeletet írt (1933. június 18-án), amelyben kijelentette: „Röviddel szegény Sándor halála után teljesen annak hatása alatt írom ezt a végrendeletemet, azért hogy ha én is épp oly váratlanul eltávoznék mint ő mindkettőnk közös szándéka megvalósuljon. – Vagyonom két részből áll: a kisebbik az amely atyámtól származik: a Nagydiófa utcai házrész és a házból való bútorok, – a nagyobbik az amelyet Sándor amióta együtt élünk, testének és lelkének szüntelen munkája árán szerzett amelyet nekem szánt; küzdelmeinek elejétől végéig tár-sa voltam nekem átadott és rám bízott. – Én minden vagyonomat úgy mint ezt Sándor is kívánta két gyermekemre, Elmára és Magdára hagyom kik mióta élnek, nekem és Sándornak is mióta ismerték, mindig csak örömet okoztak. – De meghagyom és kötelezővé teszem nekik, hogy úgy mint azt Sándor és én is tettük, úgy ők is, a Sándor testvérei mint az enyéim közül azokat kiknek egyéb jövedelme a megszokott szerény létfenntartásukhoz nem elegendő, megfelelő segélyben részesítsék. [...]” Ezt a támogatást később részletezi.

Gizella végrendelete egybecseng nővére, Sarolta 1949-ben, Budapesten írott végrendeletével: „Minden vagyonom általános örökösöként unokahugomat Laurvik Jánosné szül. Pálos Elmát, jelenleg berni lakost nevezem meg, – aki ellátásomról bőkezűen gondoskodik és lehetővé tette, hogy öregségem éveiben mindennel ellátva gond nélkül tölthetem el. [...] Testvéreim és ezek gyermekei [...] velem együtt ők is tudják, hogy Elma a reáhagyott csekély családi vagyonommal, úgy mint jó szívével eddig is tette, – ahol a családban szükségét látja segíteni fog. [...]”

Amint említettem, Elma a II. világháború alatt Lisszabonban, majd Bernben élt. Gizella, Sarolta, Magda és Lajos Budapesten maradt a háborús évek és az 1944-ben bekövetkezett német megszállás alatt. Gizella 1944-ben kikeresztelkedett, de ez sem nyújtott elegendő védelmet a számára. Mindnyájan Raoul Wallenberg segítségével találtak menedéket egy svéd védett házban Budapesten. 1946-ban Elma meghívta Gizellát és Magdát (aki ekkor már szintén özvegy volt) Bernbe.

18. kép. Gizella, Elma és Magda Bernben

Gizella Bernben halt meg 1949. március 21-én, 82 éves korában. Elma és Magda ott maradtak, majd 1955-ben New Yorkba költöztek. Elma Alzheimer-kórban szenvedett és 1972-ben halt meg, Magda 1973-ban szívinfarktusból hunyt el.

Elma és Bálint levelezése

Elma életének utolsó éveibe, személyiségébe és Sándorhoz fűződő viszonyáról vallott nézeteibe leginkább az a levelezés kínál számunkra betekintést, amelyet az 50-es és 60-as években folytatott Bálint Mihállyal, Ferenczi legkiemelkedőbb tanítványával és irodalmi hagyatékának rendezőjével. Ezek a levelek fontos alkotóelemei lesznek a mozaiknak, amely még mindig nem teljes, de körvonalai – úgy gondolom – már egyre világosabban látszanak.

Ezekben az években Bálint Londonban él, egyik vezető tagja a Brit Pszichanalitikus Egyesületnek, továbbá a független csoport és a tárgyakapcsolati szem-

19. kép. Elma a munkahelyén

léletmód szószólója. A levelezést – amely Bálint és Gizella, az asszony haláláig tartó, korábbi levelezéséből nőtt ki – Elma kezdeményezi Bernből, ahol még mindig az Egyesült Államok konzulátusán dolgozik, és fenntartja még 1955-ben, amikor visszavonul és Magdával New Yorkba költözik, majd

egész együtt töltött idős korukban is. A levelek nagy részét géppel írta angolul, kisebb részét pedig magyarul. Gyakran említi Magdát, aki viszont szemlátómást sohasem írt levelet.

Elma aggodalmaskodik a Freud–Ferenczi-levelezés kiadásának halogatása miatt, és ezért többnyire Anna Freudot okolja. (1951. november 12.) Ugyancsak megrázzák a magyarországi üldöztetések, és a Budapestről kitelepített családtagok sorsa. Unokatestvérének egyik fia megpróbált Ausztriába menekülni, de letartóztatták, s ezután olyan tünetek mutatkoztak rajta, hogy megfigyelésre pszichiátriai osztályra került. „Fog valaha az analízis változtatni az emberi gonoszságon?” – kérdezi Elma. „A fiatalembert (Dénes Pisti) négy év börtönbüntetésre ítélik, és 1955. február 13-án Elma megkönnyebbülten számol be arról, hogy a fiú jó egészségben és jó lelki állapotban szabadult.

Mind Elma, mind Mihály óriási erőfeszítéseket tesz Ferenczi írásainak újrakiadásáért és lefordíttatásáért, és gyakran beszélnek a Ferenczi-örökség megőrzésének szükségességéről, továbbá a terv anyagi vonatkozásairól. Bálint kölcsönöz némi pénzt Elmának és Magdának azzal, hogy majd a Ferenczi-írások jogdíjaiból fizetik vissza, amelyek egy része őket illeti. Időbe telik, míg vissza tudják adni az összeget, és Elma gyakran aggodalmaskodik emiatt. Bálint legépeletti a Ferenczi–Freud-levelezést, de a megjelentetés elhalasztását javasolja, mivel „sajnos annyi személyes jellegű hivatkozást és utalást tartalmaz”. „Ugyanez vonatkozik Sándor tudományos *Napló*jára, amit Gizella rám bízott Budapesten.” (1955. január 23.) „Bizonyára helyesen teszi, hogy vár [...] Sándor biztosan nem szeretne bárkiben is felindulást kelteni, vagy bárkit megbántani [Elma úgy utal Ferenczire, mintha még mindig élne]. Minden értékes gondolata a maga hűséges és lojális kezében van, és nem fognak elveszni a világ számára.” (1955. február 13.)

Elma úgy dönt, hogy „30 évi munka után” felmondja az állását, és Olaszországba, „álmai országába” látogat. (Ő és Magda rendkívül élvezték Olasz-

országot, különösen Urbinót, Luccát és San Gimignano-t dicsérték, 1955. október 3.) Az olaszországi utazás után „összeszedjük minden bátorságunkat és visszaköltözünk az Egyesült Államokba [...] még ha a szívünk Európában marad is”. Elma reméli, hogy Bálint majd meglátogatja őket ott, „végtére nem is olyan rossz az az ország.” (1955. február 13.) Ironikus módon mentegetőző hangneme, amellyel közli, hogy az Egyesült Államokba költöznek, Freud 35 évvel korábbi aggályaira emlékeztet, amikor felmerült benne, hogy Elma hatására Ferenczi az Egyesült Államokba emigrálhat. (1920. március 15., 1921. április 17., III., 12., 55. o.)

Elma mentegetőzik: „túl hosszúra nyúlna, ha elmagyaránám, miért gondoljuk, hogy ez lesz számunkra a legjobb megoldás”, de a válasz talán már utolsó New York-i címükre, a West 187. utca 825. számú házba érkezett, azaz a néhai John Laurvik előző lakására, amelyet nyilvánvalóan Elma örökölt. Első állomásukról, a Chelsea Hotelből küldött levelében 1956. március 13-án Elma – valószínűleg az örökség rendezésével kapcsolatos valamiféle jogi bonyodalomra utalva – azt írja: „a dolgok nem mozdulnak előre velünk, és még mindig azon küzdünk, hogy áthidaljuk a nehézségeket”. Feltehetően ehhez az ügylet-höz készítették a Johnnal kötött házasság anyakönyvi kivonatának hitelesített angol nyelvű fordítását.

Mielőtt Elma elhagyta volna Európát, kikérte Bálint tanácsát arra a gyűrű-re vonatkozóan, amelyet Ferenczi Freudtól kapott (mint a Freud-tanítványok titkos bizottságának tagja; Roazen, 1998, 272. o.), és amelyet később Gizella Elmának adott. A gyűrű az analitikusok közötti kapcsolatot szimbolizálja, mondja Elma. Vajon Annának adja-e egy esetleges, majdani Freud-múzeum részére? „Vagy hordaná maga szívesen és maga hagyhatná egy méltó helynek? [...] Ha szívesen hordaná, úgy a magáé [...]” (1955. október 3.) Bálint örül az ötletnek, de meg akar győződni Elma szándékának komolyságáról, hiszen a gyűrű számára is olyan sokat jelent. (1955. október 22.) A gyűrű végül eljut Bálinthoz, Elma ajánlásának kíséretében: „Örülök, hogy szívesen hordja majd A gyűrűt, és örülök, hogy MAGÁHOZ került.” (1956. március 26.)

Az egyik ok, amiért Elmának az Egyesült Államokba kellett utazni, az volt, hogy betegeskedő nagynénje, Elizabeth Morando számára (Gizella Elise nevű húga, aki második férjével, egy cseh operaénekesssel Hollywoodba költözött) megfelelő felügyeletet találjon. Végül sikerül elhoznia őt Los Angelesből és elhelyeznie egy otthonban. A nagynéni „teljesen összezavarodott és sajnálom kimondani, de nagyon gonosz és kellemetlen is”. Ezért be kell vinni az Állami Kórházba, ahol „gyakran emlegeti Sándort a fantáziáiban.” (1956. augusztus 11.) Elizabeth egy hónap múlva meghalt.

Jones feltételezése a Freud életrajz 3. kötetében, miszerint Ferenczi élete végén elvesztette a józan esztét, mélyen bántja Elmát (és Magdát). „Megrázott bennünket, amikor olvastuk, hogy mit állít Jones Sándorról, vagyis hogy elmebetegesen halt meg! Maga is pontosan tudja, hogy nem volt bolond! Még ha

Jones – és feltehetőleg mások – képtelenek is megérteni utolsó írásait, vagy nem értenek egyet vele, nem jelenti azt, hogy Sándor megbolondult volna! Szörnyű dolog ilyesmit állítani egy halottról, aki már nem védekezhet. Helyreigazítja majd valaki? Írnak vagy tesznek majd valamit? Úgy értem, nyilvánosan. Nagyon, de nagyon szomorúak vagyunk, hogy ez megtörténhetett 25 évvel Sándor halála után.” (1957. november 8.)

Bálint folyamatosan értesíti Elmát a Jonesszal („hideg, számító ember, meglehetősen egocentrikus”) és Hofferrel folytatott egyezkedés fejleményeiről cáfolatának megjelentetésével kapcsolatban, amelynek – mondja bocsánatkérően – „egy kompromisszum eredményeképpen diplomatikusnak kell lennie”. „Szomorú, de milyen más lehetőségünk lett volna? – folytatja. – Hogy nyilvános vitát kezdeményezzünk vádakkal és ellenvádakkal, felbolygatva Sándor és a Professzor életének intim részleteit stb.” (1958. január 28.) Ez utóbbi érvet meg kell értenünk annak ismeretében, amit Roazen „Jones részéről bujtatott fenyegetésnek” értelmez Jones Bálinthoz írt, 1957. december 16-i levelében: „Talán megmondhatná Elmának és Magdának, hogy rendkívül nagy gonddal igyekeztem megkerülni Ferenczi magánéletét, értem ezalatt azt, ahogyan Gizelával (sic) bánt, a lányához fűződő intim viszonyát, stb., és szigorúan a Freudhoz fűződő kapcsolatnál maradtam.” (Roazen, 1998, 273. o.) Elma figyelmesen elolvassa Bálint Joneshoz intézett válaszát, erőfeszítéseket tesz, hogy megszerezze az *International Journal of Psycho-Analysis* vonatkozó számát saját magának, és Sándor húgának, Zsófikának. (1958. június 25.) Elküldi Bálintnak Fromm dühös válaszát is, amely a *The Saturday Review*-ban jelent meg.⁶ 1960. október 19-én Bálint boldogan tájékoztatja, hogy a Jones-életrajz német nyelvű kiadásának bevezetője tartalmazni fogja a fenntartásait, Jones özvegyének beleegyezésével. 1961. február 14-én Bálint arra kéri Elmát, közöljön vele részleteket Sándor fiatalkori életéről egy készülő, életrajzi fejezet számára; „1918 előtt nem ismertem őt” – magyarázza. Elma aggályoskodhatott, mivel Bálint sietve azt írja: „Borzasztóan sajnálom, ha kellemetlen emlékeket bolygattam Önben, Elma. Biztosíthatom, hogy senki sem szeretné átlépni a nyilvánosságra nem tartozó magánszféra határait, én pedig kiváltképp nem.” Érdeklődése – magyarázza – pusztán a Sándor Bécsben folytatott orvosi tanulmányait követő évekre vonatkozik, „amikor meglehetősen gyakran látogatta édesanyja házáat, tehát Ön és Magda számtalan alkalommal találkozott vele.” (1961. március 7.) Látni fogjuk, hogy mindez pusztán előjátéka egy sokkal intenzívebb, későbbi levélváltásnak.

Ideje nagy részében Elma a Bartók Archívumban dolgozik. 1964. április 22-én így ír: „A főnököm a munkaidőmet heti két napra korlátozta [...], fizetésem pedig a felére csökkentette. Mivel semmi nem foglalkoztat jobban, mint

⁶ Magyarul: Pszichoanalízis vagy párthűség? *Thalassa* (2) 1991, 1:98–104.

hogy pénzt keressek, ez rendkívül lesújtóan hat rám ... Ezt a pénzt kedvenc 'hobimra' fordíthatnám: hogy szegény barátaimat segítsen Bp-en [Budapesten]." Egy évvel később, 78 éves korában Elma – keserű csalódására – teljesen elveszíti az állását: „Reméltem, hogy utolsó napjaimig dolgozhatom.” (1965. április 4.) Nagyjából ugyanebben az időben Magda és Elma a 81. utcába költözik: „közelebb a rokonainkhoz, barátainkhoz, az orvosunkhoz [...]” „A bérleti díj csillagászati”, említi meg zárójelben, és hozzáteszi: „Be kell vallanom, hogy nem vagyok száz százalékosan lelkes, mivel attól tartok, hogy soha többé nem élünk már olyan békében és csendben, mint eddigi lakhelyünkön. (Magda azt állítja, hogy imádja a város zaját és nyüzsgését, de különböző az ízlésünk).” (1965. március 28.) Bálint igyekszik felvidítani: „pompás dolog, hogy egy sarokra laknak a Fifth Avenue-től.” (1965. április 2.) Beszámol arról is, hogy remekül fogy az új Bausteine-kiadás, és Elma örömmel üdvözi a hírt: „Sokat jelent nekem ... hogy Sándor gondolatai még mindig elevenen élnek, és a mostani generáció is hasznukat látja majd, tanulni akar belőlük.” (1965. június 9.)

20. kép. Az idősödő Elma

1966. április 28-án Bálint elújságolja, hogy megegyezett Anna Freuddal: válogatást adnak ki a Freud–Ferenczi-levelezésből, egy második kötet kíséretében, amelyben Bálint megírja a két férfi kapcsolatának történetét. „S itt felvetődik egy nagyon nehéz kérdés: az Ön kapcsolata Sándorral. Életrajzot írni Sándorról [...] anélkül, hogy értékelnék az Ön szerepét Sándor életében – ez hamisítás volna. [...] Arra szeretném kérni, gondolkozzon ezen a nagyon intim és kényes problémán, és tudassa velem ezzel kapcsolatos érzéseit.” (I/1., 27–28. o.)

1966. május 7-i válaszát Elma magyar nyelven írja,⁷ ami azt sejteti, hogy a helyzetnek számára erős az érzelmi töltése. Bár úgy tűnik, hogy egyes részleteket illetően Elmát cserben hagyta az emlékezete (a Freuddal folytatott analízist már a Ferenczi-kapcsolat vége utánra helyezi, pedig az valójában a kapcsolat közepe táján zajlott), mégis figyelemre méltó, hogy több mint ötven év távlatából is mennyire elevenen él még benne a dráma emléke. 1951. november 12-én azt írta Bálintnak: „bár már látnám h.[ogy] megjelenik ez a levelezés”; most azonban már máshogy érez: „[...] mindig félttem, h.[ogy] valahol én

⁷ A levél szövege magyarul megjelent Haynal André „A Freud–Ferenczi-viszony és jelentősége napjaink pszichoanalízisében” c. tanulmányának függelékéként: *Thalassa* (2) 1991/1, 13–24.

is szerepelhetek benne, és reméltem, h.[ogy] csak a halálom után fog megjelenni [...] Én elsősorban azt szeretném ha az áldatlan szerelem Sándor életében, az az epizód ami köztünk történt, elhallgatható lenne, de [...] a történeti hűség kedvéért erről nem is lehet szó. Másodszor azt szeretném, h.[ogy] ne essen több csorba Sándoron [...] Harmadszor, a Maga tapintatára bízva magamat [...] fel kell áldoznom érzelmeimet, és a maga által írandó biográfiába beleegyezni. Remélem, mire megjelenik, én már a másvilágon leszek.”

„Miután maga olvasta Sándor erről írott leveleit – találgat bölcsen –, többet tud róla, mint én [...] Úgy látszik ubw. [tudattalanul] nagyon el akartam felejteni, mert csak egyes jelenetére emlékszem.” A Sándorral folytatott analízis kezdetét tévesen a fiatal francia férfi öngyilkosságával helyezi egy időbe, aki szerelmes volt belé. Saját magáról keserűen beszél: „lélekben még éretlen voltam, hiú és szerelem-éhes [...] Viharos lelkű fiatal lány voltam [...]. Gonosz elcsábító voltam, csak magamra gondoltam és nem az áldozataimra. De az is lehet, h.[ogy] nem gonosz voltam, hanem a természetnek kiszolgáltató rabszolgája.”

„No aztán – írja –, alig néhány ülés (azaz fekvés) után, Sándor felkelt mögöttem lévő székéből, leült mellém a díványra és látható felindultsággal összecsókkolt és izgalommal mondta, mennyire megszeretett és tudnám-e én őt szeretni? Hogy igaz volt-e v.[agy] nem, nem tudom, de azt feleltem h.[ogy] ‘igen’ és ezt – remélem, hittem is.

Kíméletlenül mondtuk meg mamának, h.[ogy] mi történt, aki megdöbbsent, de önuralmával azt felelte, h.[ogy] ha az a két ember, akit a legjobban szeret a világon egybekel, úgy ő annak örülni fog. Örült, h.[ogy] Sándornak is lesznek gyerekei [...] Később, Zsukának kitarhatta a lelkét [Elma unokatestvére, Ilona leánya, Dénes Zsófia író], mert Zsuka egy szép napon azt mondta nekem, h.[ogy] ehhez a viszonyhoz, mármint mama és Sándor viszonyához, nem lett volna szabad hozzányúlnom [...]. Igaza volt.

Hogy miképp mondtuk meg szegény apámnak, arra már nem emlékszem, de az ő részéről, aki tudott és szenvedett mama és Sándor viszonyáról és viszonyától, óriási megdöbbenést kelthetett. Bizonyára összecsapta a kezét és szégyenlősen nevetett – amit gyakran tett, és továbbra is megadta magát sorsának – és meghátrált. Ezt tette világéletében. Egy szerencsétlen, süket és gyenge lelkű ember volt.”

Elma a továbbiakban leírja, hogyan tudatosult benne egyre erősebben, hogy nem is szereti Sándort olyan nagyon, és hogy szakításuk a helyzetet az egész család számára elviselhetetlenné tette. „Az érzések múlandósága, életem legnagyobb csalódása. Még férjemet tudtam legjobban szeretni, de ő egy Peer Gynt volt, aki elhalandzsáta életünket [...] Mikor visszakérültem Budapestre, mama és Sándor már férj és feleség voltak. Mikor először láttam viszont Sándort, mind a ketten kissé elfogódottak voltunk, de idővel természetessé vált helyzetünk. Ha néha kettesben voltunk, odasúgott nekem valami kedveset, néha, néha közeledett hozzám, de szerencsére és szenttelen maradtam, már köz-

ben lekopott rólam az a gonoszság.” Elma így zárja levelét: „Nem volt könnyű leírni ezeket az emlékeket.”

Bálint nagyon együttérző: „Mélyen meggatott gyors és megértő válasza. Tökéletesen el tudom képzelni, hogy kérésem mennyi kedves és fájdalmas emléket ébreszthetett Önben. [...]” (I/1., 28. o.) Megígéri, hogy óvatosan bánik a témával, és felajánlja, hogy amit ír, jóváhagyásra elküldi majd Elmának. (1966. május 11.) Arról is beszámol, milyen nehezebbé esett elmondani Sándornak, második analitikusának, hogy miféle mendemondákat hallott korábban Berlinben az esetről – ezt az élményt nevezi Haynal (2002) úgy: bonyodalmak a különböző diványok körül. Bálint később ismét biztosítja Elmát, hogy Sándorról készül írása „megfelelő fényben tünteti majd fel valódi személyiségét, hogy kiváló kvalitásait semmi se homályosíthassa el.” (1966. május 20.)

Elmát, akit „az öregség számtalan tünete” gyötör, az örökösödési kérdések kezdik foglalkoztatni (Catherine Pásztoryt, unokatestvérüket szánja örökösnek), és az is egyre inkább aggasztja, vajon Bálint vagy Ernst Freud válogat-e majd a levelezésből – ez újabb jele annak, hogy továbbra is mennyire szorong az ügy miatt, (1967. május 25.) Bálint megnyugtatja, hogy ő maga fogja végezni a válogatást. (1967. június 6.) Később Elma felveti, vajon ki lesz a felelős Ferenczi írásaiért kettejük (ő és Magda) halála után. „És a maga halála után is, kedves Mihály”. Azt javasolja, hogy ezt a szerepet ruházzák Bálint unokahúgára, Jutkára (azaz Judith Dupontra; 1967. október 9.). Bölcs javaslat, amelyet hamarosan Bálint is örömmel elfogad.

Néhány további levelét Bálint már Elmának és Magdának közösen címezi, valószínűleg azért, mert „Elma már fáradtnak és lassúnak érzi magát.” (1968. január 17.) Azonban egyedül Elmát szólítja meg, amikor azzal a javaslattal áll elő, hogy Elmát Gizella közeli rokonaként tüntessék fel, „s nem árulnánk el, hogy valójában a lányáról van szó.” (1968. december 10., I/1. 29. o.) 1969. január 14-i levelében sajnálatát fejezi ki, mert Olgától (Judith Dupont édesanyjától) úgy értesült, hogy Elma „gyenge és betegeskedik”, és megköszöni Elma beleegyezését abba, hogy a levelezésben „Sylvia” álnéven szerepeljen.

Ezek az utolsó pillanatai a testvéri barátságnek a gyermektelen Sándor két „majdnem gyermeke” – imádott mostohalánya és imádott tanítványa – között. Fél évvel később egy valamelyest zavaros levélben Elma együttérzését fejezi ki

21. kép. Elma öregkorában

Mihálynak, aki gondban van, hogy melyik írásokat hagyja ki Sándor munkásságának válogatása során: „Látom magam előtt, ahogy Sándor vállat vonna és kicsit keserűen mosolyogna, ha szembesítenénk ezzel a problémával.” (1968. július 10.) Elma kinyilvánítja, mennyire büszke arra, hogy Bálintot a Brit Pszichoanalitikus Egyesület elnökévé választották, és rövid levelét így zárja: „Fogadja forró ölelésemet ebből az alkalomból (bár a távolság megóvja magát ettől). Nagyon köszönöm, mint mindig. Öreg barátja.”

Összefoglalás

Ahogy említettem, Bálintot aggasztotta, hogy a Freud–Ferenczi-levelezés „sajnos annyi személyes jellegű hivatkozást és utalást tartalmaz”. Úgy gondolom, hogy mai szemmel nézve, a mi szempontunkból a személyes-szakmai keveredés olyan valóságot képez, amelyet alaposan meg kell értenünk, ha az elméleti vitát tisztázni szeretnénk.

A levelezés első kötetének olvasása után sok egyéb mellett felmerült bennem a következő kérdés is: vajon melyik Elma-képben bízunk? Freud véleményében, mely szerint Elma korlátolt személy, akinek olykor van „néhány okos gondolata”, amelyeket ki sem nézett volna belőle (1912. március 13. I./2., 69. o.), mégis meglehetősen zavart, sőt, talán a „dementia praecox enyhe esete”⁸ Vagy Ferenczi iránta érzett, kezdeti mély tisztelete és szerelme legyen mérvadó?

Ferenczi véleményét természetesen megbolygatta Freud beszámolója, olyannyira, hogy később így beszél Elmáról: „ismerem narcizmusának mértékét, hogy mennyire hiányzik belőle az objektív érdeklődés emberek és dolgok iránt.” (1912. április 23., I/2., 82. o.) Szerettem volna teljesebb képet alkotni Elma személyiségéről, ezért igyekeztem további információk után kutatni, és minél többet olvasni a saját megnyilatkozásaiból. A drámáról szóló saját, teljesebb beszámolóját, amelyet az egyik, Bálinthoz írott levélben olvashattunk, szándékosan nyomta el magában éveken keresztül. Rájöttem, hogy Elma rendkívül tapintatos személy volt, őszintén lojális mind Freudhoz, mind Ferenczihez, és egész életében küzdött azért, hogy megvédje Ferenczi jó hírét. Én legalábbis így értelmezem tartózkodását, amelyet az 1967-es Roazen-féle interjú során tanúsított (Roazen, 1998), továbbá számos egyéb megnyilvánulását a Bálinthoz írt levelekben. Elgondolkodhatunk, vajon nem kezelte-e Freudot és Ferenczit nagyobb lojalitással, mint ahogy megérdemelték volna, és nem nyújtott-e több törődést nekik – talán az agresszorral való azonosulás egy formájaként (Frankel, 2002) –, mint amennyit tőlük kapott abban a bizonyos kritikus időszakban.

⁸ Mai szakkifejezéssel ezt esetleg „borderline személyiségzavarnak” fordíthatnánk.

Ha Elma leveleit és a további, idézett dokumentumokat olvasom, és figyelembe veszem Roazen jellemzését, mely szerint Elma „szokatlanul érzékeny és emberségét tekintve kiemelkedő személy” (Roazen, 1998, 275. o.), továbbá visszaemlékszem a Pásztory Balázssal róla folytatott beszélgetésekre (akinek az édesanyja Elma unokatestvére volt), arra a világos következtetésre jutok, hogy Elma különleges személy, lojális, komoly és – szemben bukásra ítélt viszonyuk folyamán Sándornak írt levelében vázolt önképével – nagyon megbízható nő volt.

Kezdeti, „vizontáttételes szerelme” révén Ferenczi bizonyára Elma valódi, részben rejtett, mélyebben húzódo potenciáljához kapcsolódott. Freud ugyanakkor a lány védekező gátlásait értelmezte tévesen „nyersebb anyagra” utaló jelzésként, és a fiatalkor nyugtalanságát tekintette mélyebb pszichopatológiának, amely felnőtt életében egyáltalán nem volt jellemző Elmára. Nehéz volna megválaszolni a kérdést, miszerint a tény, hogy Elma élete nagy részében egyedül (illetve a húgával) élt, a heteroszexuális intimitás mélyen benne rejlő nehézségeire utal-e, vagy inkább abból eredő poszttraumatikus hatásnak (Freud szavaival élve mély sebnak) kell-e tekintenünk, hogy Elma Ferenczivel, illetve egy másik változatban Freuddal is „nyelzavarba” került.

Kis Anna fordítása

IRODALOM

- ARON, L. (1998): „Yours, thirsty for honesty, Ferenczi”: Some background to Sandor Ferenczi's pursuit of mutuality. *Amer. J. Psychoanal.*, 58: 5–20.
- BERMAN, E. (1995): Letter to the editor on 'Confusion of tongues'. *Int. J. Psychoanal.*, 76: 1045–1046.
- BERMAN, E. (1996): The Ferenczi renaissance. *Psychoanal. Dialogues*, 6: 391–411.
- BERMAN, E. (1997): Relational psychoanalysis: A historical perspective. *Amer. J. Psychother.*, 51: 185–203.
- BERMAN, E. (1999): Sandor Ferenczi today: Reviving the broken dialectic. *Amer. J. Psychoanal.*, 59: 303–313.
- BERMAN, E. (2000): The utopian fantasy of the New Person and the danger of a false analytic self. *Psychoanal. Psychol.*, 17: 38–60.
- BERMAN, E. (2002): Dora. In E. Erwin (ED.), In: *The Freud Encyclopedia*. London: Routledge.
- BLUM, H. P. (1994): The confusion of tongues and psychic trauma. *Int. J. Psychoanal.*, 75: 871–882.
- BONOMI, C. (1997): Mute correspondence. In Mahony, P.–Bonomi, C.–J. Stensson (szerk.): *Behind the Scenes: Freud in Correspondence*. Oslo: Scandinavian University Press, 155–202.
- BRABANT, E.–FELZEDER, E. (szerk.) (1993–2000): *The Correspondence of Sigmund Freud and Sandor Ferenczi*, Vols. I–III. Cambridge, MA: Harvard University Press
- DUPONT, J. (1994): Freud's analysis of Ferenczi as revealed by their correspondence. *Int. J. Psychoanal.*, 75: 301–320.

- FORTUNE, C.** szerk. (2002): *The Sandor Ferenczi – Georg Groddeck Correspondence, 1921–1933*. London: Open Gate
- FRANKEL, J.** (2002): Exploring Ferenczi's concept of identification with the aggressor. *Psychoanal. Dialogues*, 12: 101–139.
- FREUD, S.** (1913): The theme of the three caskets. In: *S. E.* 12.
- FREUD, S.** (1937): Analysis terminable and interminable. In: *S. E.* 23.
- HAYNAL, A. E.** (1988): *The Technique at Issue*. London: Karnac. [Controversies in Psychoanalytic Method. New York: New York University Press]
- HAYNAL, A. E.** (2002): *Disappearing and Reviving: Sandor Ferenczi in the History of Psychoanalysis*. London: Karnac
- HOFFER, A.** (1996): Introduction. In: Brabant, E.–Felzeder, E. (szerk.): *The Correspondence of Sigmund Freud and Sandor Ferenczi*, Vol. II. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Roazen, P. (1998): Elma Laurvik, Ferenczi's stepdaughter. *Amer. J. Psychoanal.*, 58: 271–286.
- Who's Who in America (1918–1919), vol. X. Chicago: Marquis